

Janusz Adam Frykowski

Parafia unicka w Werechaniach

Rocznik Lubelski 39, 30-47

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JANUSZ ADAM FRYKOWSKI
Tomaszów Lubelski

Parafia unicka w Werechaniach

Wprowadzenie

Werechanie (Wyszrachanie, Wierszrachanie) to wieś położona w środkowej części gminy Rachanie, w powiecie tomaszowskim, w województwie lubelskim¹. Swoimi korzeniami sięga co najmniej połowy XV w., a pierwsza wzmianka źródłowa o niej pochodzi z 1472 r.². W okresie staropolskim wieś administracyjnie przyporządkowana była do powiatu i województwa bełskiego. W okresie zaborów należała najpierw do monarchii austriackiej, później do Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego i Cesarstwa Rosyjskiego³.

Ze względu na to, że w interesującym mnie okresie Werechanie były położone w województwie i powiecie bełskim, objęte były oddziaływaniem dwóch funkcjonujących obok siebie diecezji: eparchii chełmskiej (po 1596 r. unickiej) oraz chełmskiej diecezji katolickiej obrządku łacińskiego. Granice administracyjne obu diecezji niemal się pokrywały: wieś zamieszkiwała ludność obydwu wyznań, a po 1596 r. obydwu obrządków⁴.

Pierwotna chrystianizacja terenów parafii Werechanie była najprawdopodobniej związana z ekspansją państwa ruskiego na ziemie nadbużańskie. Wtedy też obszary te zostały objęte działalnością Cerkwi prawosławnej i wcielone do jej struktur terytorialnych. Na początku najprawdopodobniej podlegały one eparchii kijowskiej, a następnie powołanej przed 1086 r. katedrze we Włodzimierzu

1 P. Dąbkowski, *Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku*, Lwów 1939, s. 5.

2 Wiesław Bondyra podaje, że pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1446 r., jednak Andrzej Janeczek udowodnił, że adnotacja ta dotyczyła raczej topografii, nie zaś wsi, która wtedy jeszcze nie istniała. Janeczek wspólnie z Aleksandrem Świeżawskim ustalili natomiast, że po raz pierwszy Werechanie zostały wymienione w rejestrze poborowym z 1472 r. Zob. W. Bondyra, *Słownik historyczny miejscowości województwa zamojskiego*, Zamość–Lublin 1993, s. 129; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego województwa bełskiego od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991, s. 149; A. Janeczek, A. Świeżawski, *Rejestr poboru łanowego województwa bełskiego z 1472 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1991, R. 39, nr 1, s. 44.

3 Więcej na temat historii tej wsi zobacz: J. Niedźwiedz, *leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, s. 568–569.

4 A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin–Chełm, 1999, s. 167; A. Mironowicz, *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X–XVIII wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 48–58; L. Bienkowski, *Diecezja prawosławna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyński, L. Bienkowski, F. Gryglewicz, t. 3, Lublin 1988, kol. 132.

Wołyńskim⁵. Stan taki przetrwał do pierwszej połowy XIII w., kiedy to książę Daniel Halicki podporządkował je organizacyjnie nowo utworzonemu biskupstwu w Uhrowsku⁶, które już około 1240 r. zostało przeniesione do Chełma⁷. Powody tej decyzji nie są do końca znane. Być może było to spowodowane działaniami militarnymi, w wyniku których Uhrowsk uległ zniszczeniu, o czym mogą świadczyć odnalezione ślady pożaru⁸.

Prawosławna diecezja chełmska funkcjonowała do 1596 r., kiedy to na mocy unii brzeskiej w jej miejsce utworzona została diecezja unicka⁹. Pierwotnie obejmowała ona obszar ziemi chełmskiej, województwa bełskiego (bez okolic Lubaczowa), a także liczne enklawy-parafie¹⁰. Zmiany terytorialne diecezji nastąpiły w okresie rozbiorów i podczas wojen napoleońskich, a jej terytorium ostatecznie ukształtowało się około roku 1824. Organizacyjnie dzieliła się ona na 2 oficjalaty: chełmski i bełski, te z kolei na dekanaty, których było od 13 do 22. W granicach dekanatów funkcjonowały parafie, których liczba, zależnie od okresu, była różna, np. w 1772 r. było ich 542¹¹.

Po unii brzeskiej Cerkiew unicka stała się jedynym legalnym Kościołem ruskim w Rzeczypospolitej. Prawa Cerkwi prawosławnej zostały uznane dopiero przez sejmy w latach 1607 i 1609. Stosunki między tymi dwoma Kościołami nie układały się najlepiej. Apogeum wrogości miało miejsce w 1623 r., kiedy to został zamordowany Józef Kuncewicz – unicki arcybiskup płocki, późniejszy święty i patron unii¹². Kompromis między Kościołami został zawarty w 1668 r., po rozejmie andruszowskim i włączeniu lewobrzeżnej Ukrainy do Rosji. Wówczas to metropolia kijowska została podporządkowana Moskwie, natomiast pozostałe eparchie prawosławne, tj. przemyska, lwowska i łucka przyjęły unię¹³. Funkcjonowanie Kościoła unickiego zostało przerwane w 1875 r., kiedy to cesarz Aleksander II ogłosił jego zjednoczenie z Kościołem prawosławnym.

Ogromne znaczenie dla funkcjonowania Cerkwi unickiej miał odbyty w 1720 r. synod w Zamościu, który wprowadził i usankcjonował zmiany zbliżające obrządek unicki do łacińskiego. Wówczas to ustanowiono uroczystość Bożego

5 A. Poppe, *Kościół i państwo na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 178.

6 A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska...*, op. cit., s. 61.

7 L. Bieńkowski, *Diecezja prawosławna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, op. cit., kol. 132.

8 J. Mazuryk, S. Panyszko, O. Ostapiuk, *Badania archeologiczne latopisiwego Uhrowieska*, „Archiwum Polski Środkowowschodniej” 1998, t. 3, s. 175–182.

9 O unii brzeskiej zobacz: E. Likowski, *Unia brzeska*, Warszawa 1907; H. Dylagowa, *Dzieje unii brzeskiej (1596–1918)*, Warszawa 1996; *Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596–1996. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28–29 listopada 1996 r.*, red. S. Alexandrowicz, T. Kempa, Toruń 1998; *Dziedzictwo Unii Brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin–Supraśl 2012; R. Soszyński, *400-lecie Unii Brzeskiej*, Warszawa 1996; *Unia brzeska 1596 r. Geneza i skutki. Katalog wystawy*, Toruń 1997; *Unia brzeska. Materiały z radomskiego sympozjum*, red. A. Hejda, Radom 1998; *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994.

10 L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1970, s. 863.

11 W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 45; idem, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, Lublin 1992, s. 117–125.

12 A.P. Dydcz, *Opisanie odnalezienia relikwii św. Józafata Kuncewicza na tle jego życia oraz dziejów jego doczesnych szczątków*, „Rocznik Bielskopodlaski” 2004, t. 12, s. 159–176.

13 L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, op. cit., s. 852–853.

Ciała, codzienne msze święte, jednolitą administrację sakramentów, wprowadzono monstrancje do wystawiania na ołtarzu oraz miejsce do przechowywania Najświętszego Sakramentu (tzw. tabernakulum). W czasie nabożeństw zaczęto używać organów, a podczas procesji chorągwi, sztandarów, feretronów i dzwonek. Ponadto odprawiano drogę krzyżową, gorzkie żale, odmawiano różaniec i koronki. Należy nadmienić, że unicy do cerkwi wstawili ławki, konfesjonały oraz boczne ołtarze. Wprowadzone zmiany spowodowały, że cerkwie wznoszone w drugiej połowie XVIII w. były najczyściej pozbawione ikonostasu. Kapłanom nakazano głosić kazania i wykładać katechizm, pozwolono także nosić takie same sutanny, jak księżom katolickim oraz golić zarost. Synod zobowiązał też kapłanów do posyłania synów na naukę do szkół, a proboszczowie znaleźli się pod bezpośrednim zarządkiem dziekanów¹⁴.

Podstawowym źródłem w niniejszym artykule są protokoły wizytacji parafii. Omówienie tego typu dokumentu jako źródła historycznego, a także literaturę poświęconą temu zagadnieniu można znaleźć u Stanisława Litaka, Hieronima Edwarda Wyczawskiego i Stanisława Librowskiego¹⁵. Istotne znaczenie akt wizytacji dla omawianego tu zagadnienia wynika z faktu, że przedstawiają one stan i potrzeby kościoła parafialnego, beneficjum plebana, spisy inwentarza kościoła, dane dotyczące cmentarza i budynków gospodarczych.

Powstanie parafii

Parafia jest najmniejszą terytorialnie jednostką organizacyjną Kościoła. Obejmuje ona obszar zamieszkały przez określoną grupę ludzi, dla której kapłan wyposażony w specjalne uprawnienia wypełnia posługi duszpasterskie¹⁶. Parafia jest także podstawową jednostką w strukturze organizacyjnej Kościoła i jednocześnie najbardziej trwałym elementem krajobrazu kulturowego. Życie lokalnej społeczności było w całym omawianym okresie nierozzerwalnie związane z parafią, która pełniła o wiele więcej funkcji społecznych niż obecnie. Obok ściśle religijnych spełniała też zadania w dziedzinach oświaty i opieki społecznej oraz stanowiła ważne ogniwo w systemie administracji państwowej. Kontakt wiernych z Kościołem był jednym z zasadniczych czynników integrujących lokalną społeczność. Przymus parafialny legitymizujący minimalny zakres obowiązujących w tych kontaktach norm podkreślał i utrwalał więzi naturalnie tworzące się poprzez

14 E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906, s. 38–59; G. Chruszewicz, *Istorija zamojskago sobora (1720 goda)*, Wilno 1880, s. 155–267.

15 P. Sygowski, *Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzonej w latach 1720–1725 przez biskupa chełmskiego i bełskiego Józefa Lewickiego*, [w:] *Studia archiwalne*, II, Lublin 2007, s. 199–232; S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1962, nr 3, s. 43; H.E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny* „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1964, t. 8, s. 5–186.

16 M. Nowodworski, *Parafia*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 18, Warszawa 1892, s. 200.

Rys. 1. Werechanie. Wycinek z mapy F. Von Miega, *Karte des Königreiches Galizien und Lodomerien*, 1:28800, 1779–1782

Źródło: Kreigsarchiv Wiedeń, rps. B. IX a, k. 390.

związek z Kościołem, pogłębiając tym samym proces konsolidacji zbiorowości zamieszkującej parafię¹⁷.

Utworzenie każdej parafii było wynikiem dwóch zasadniczych czynników. Pierwszym z nich była fundacja, która obejmowała budowę świątyni oraz zapewnienie nowej parafii podstaw materialnych. Drugi czynnik stanowiła erekcja, będąca prawno-kanonicznym usankcjonowaniem procesu zapoczątkowanego przez inicjatywę fundatora¹⁸.

Dla określenia czasu powstania kościołów parafialnych najbardziej wiarygodne są dokumenty fundacyjne i erekcyjne. Dokument fundacyjny zapowiadał jedynie zaistnienie stanu prawnego, erekcyjny zaś stan ten tworzył¹⁹. Niestety, dla cerkwi werechańskiej żaden z tych dokumentów się nie zachował. Pierwsza informacja o świątyni w tej wsi pochodzi z 1564 r.²⁰. Funkcjonowanie parafii do końca

17 E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 9; idem, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Kraków 1966, s. 237–238; idem, *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 1969, t. 7, s. 207.

18 E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej...*, *op. cit.*, s. 11, 14.

19 Zasadniczą funkcją dokumentu fundacyjnego było określenie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni, bez których nie mogłaby ona spełniać swoich zadań. Zob. W. Wójcik, *Fundacja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. L. Bienkowski, t. 5, Lublin 1989, kol. 760–761.

20 Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Archiwum Skarbu Koronnego [dalej: ASK], sygn. 51, k. 212v.

XVI w. potwierdzają rejestry podatkowe województwa bełskiego z lat 1574, 1577 i 1585²¹. Źródła te informują, że pop werechański był opodatkowany kwotą 2 florenów rocznie.

Nie wiadomo, jak przebiegała w Werechaniach realizacja postanowień unii brzeskiej, wiadomo natomiast, że w XVII w. parafia ta była notowana w dekanacie tyszowieckim²². Werechanie wspomniane są w wykazie parafii diecezji chełmskiej z lat 1619–1620, w wykazach dekanatów z lat 1683–1685 oraz w rejestrze cerkwi diecezji chełmskiej i bełskiej z 1696 r. Niestety, przedmiotowe źródła ograniczają się wyłącznie do potwierdzenia istnienia popa lub cerkwi. Na ubóstwo źródeł miało wpływ wiele czynników. Można do nich zaliczyć straty i zniszczenia spowodowane działaniami wojennymi oraz klęskami żywiołowymi, a także brak skłonności Kościoła wschodniego do stałego dokumentowania swojej organizacji i działalności²³. Dzięki inwentarzowi cerkwi werechańskiej z 1813 r. wiadomo, że w archiwum kościelnym znajdowały się wówczas dwa dokumenty erekcyjne²⁴ – z 20 czerwca 1680 r. oraz z 20 lipca 1778 r. Bardziej interesujący jest ten pierwszy, ponieważ dzięki niemu można sprostować nieścisłość w pracy Wasyla Słobodiana, który napisał, że parafia greckokatolicka była erygowana na nowo w 1680 r.²⁵. W tym przypadku nie chodziło jednak o erygowanie na nowo parafii, ale wyświęcenie nowej świątyni, co zdarzało się dość często ze względu na szybkie niszczenie drewnianych kościołów.

Przed 1696 r. w związku z podziałem dekanatu tyszowieckiego powstała nowa protopopia z siedzibą w Tomaszowie i to właśnie do niej po 1696 r. została przyłączona parafia werechańska²⁶. Decyzja taka wydaje się jak najbardziej słuszną, skoro odległość z Werechań do Tomaszowa wynosiła ok. 12 km, natomiast do Tyszowiec dwa razy więcej, bo ok. 25 km. Na podstawie źródeł wiadomo także, że parafia w Werechaniach jeszcze w drugiej połowie XVIII w. była podstawową jednostką organizacyjną Kościoła unickiego²⁷. Nie jest wiadome, kiedy utraciła swoją samodzielność, ale za Witoldem Kołbukiem można przyjąć, że miało to miejsce w okresie józefińskim, w którym to znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim²⁸. Nastąpiła wówczas likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne. Zapewne spotkało to

21 AGAD, ASK, sygn. 36, k. 306; sygn. 34, k. 809, 815v.

22 A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 306, 313; idem, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola kościoła greckokatolickiego w kościele powszechnym*, red. S. Stępień, Przemysł 2000, s. 43–44, 51; W. Kołbuk, *op. cit.*, s. 304.

23 Na temat zniszczeń w diecezji chełmskiej w wyniku wojen z połowy XVII w. patrz: A. Gil, *Chełmska diecezja unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649–1687)*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie. (Materiały z międzynarodowej konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”, Lublin 13–15.10.2005 r.)*, red. S. Batruch, R. Zilionko, Lublin 2005, s. 61–66.

24 Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [dalej: ChKGK], sygn. 139, k. 282v.

25 В. Слободян, *Церкви Холмскої єпархії*, Львів 2005, s. 112.

26 A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego...*, *op. cit.*, s. 37.

27 W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, *op. cit.*, s. 309.

28 Idem, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835–1875*, Lublin 1992, s. 15–17.

również parafię Werechanie, skoro podczas wizytacji dekanatu tomaszowskiego w 1811 r. wizytator doliczył się w tej wsi tylko 18 parafian²⁹.

Cerkiew parafialna

Niezbędnym miejscem sprawowania obrzędów religijnych jest świątynia. Budowle o takim charakterze bardzo często są wyposażone w liczne przedmioty służące wyłącznie kultowi religijnemu, takie jak ołtarze, obrazy, relikwie, kadzielnice i inne. Ich obecność wyraża sakralny charakter miejsca, są one też niezbędne przy wielu obrzędach. Wiara w obecność Boga w świątyni zobowiązuje człowieka, który w niej przebywa, do ściśle określonego zachowania.

Położenie świątyni w Werechaniach nie było zbyt szczęśliwe, skoro w 1811 r. wizytator odnotował: „Góra wysoka, na której stoi, i nikąd niemająca łatwego dostępu, chory do spowiedzi ani kobieta do wyvodu nie wyjdzie, zdrowi osobliwie, gdy [się] ośliźnie, upadają, a ksiądz, chcący mieć codziennie mszę, do roku by zdrowie i życie zakończyć musiał”³⁰.

Pierwszy znany opis cerkwi werechańskiej pochodzi z protokołu wizytacji przeprowadzonej 29 grudnia 1720 r.³¹. Z zapisu wizytatora wynika, że świątynia była w nie najgorszym stanie, a remontu wymagał jedynie dach. Rzeczony remont został przeprowadzony przed 1743 r., bowiem Jan Łużecki – dziekan hrubieszowski i szczebrzeski, wizytując parafię 5 października 1743 r. stwierdził, że „cerkiew w ścianach i dachu dobra, oporzadzona dookoła, tylko parkanu nie ma”³². Zapewne nie postawiono wówczas nowej świątyni, tylko przeprowadzono bieżący remont, skoro problem z przeciekającym dachem pojawił się także osiemnaście lat później³³. Kontrolujący parafię 9 lipca 1761 r. ks. Maksymilian Ryłło – biskup chełmski – postulował, żeby parafianie naprawili dach. Hierarcha odnotował także, że drewniane okna cerkiewne zostały zaopatrzone w kraty, a drzwi były zamocowane na zawiasach i zamykane wewnętrznym zamkiem. Solidne zabezpieczenia cerkwi były potrzebne, gdyż – jak zauważył na początku XIX w. dziekan tomaszowski – Jan Panasiński „sprzęty cerkiewne ozdobne według inwentarza, które [paroch] nie w cerkwi, tylko w domu utrzymuje, bo ta cerkiew w lesie za wsią na górze ustawicznie jest przez złodziei rozbijana i wiele już sprzętu pokradziono”³⁴. Dzięki temu źródłu wiadomo także, że przy cerkwi znajdowały się ponadto dzwonnica z czterema dzwonami i ogrodzony cmentarz.

Dość dużo danych zarówno o wyglądzie zewnętrznym, jak i wewnętrznym cerkwi pochodzi z początku XIX w. Zamieszczone są one w protokole wizytacji przeprowadzonej w 1811 r. przez Jana Panasińskiego – dziekana tomaszowskiego i parocha grodyślawnickiego³⁵ oraz w „Inwentarzu cerkwi werechańskiej,

29 APL, ChKGK, sygn. 139, k. 112.

30 *Ibidem*, k. 112.

31 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 54.

32 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 265.

33 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 495.

34 APL, ChKGK, sygn. 139, k. 282.

35 *Ibidem*, k. 112.

Fot. 1. Cerkiew w Werechaniach ok. 1767 r.

Źródło: В. Слободян, *Церкви Холмської єпархії*, Львів 2005, s. 112. В. Слободян powołując się na *Materyały do architektury polskiej*, t. 1: *Wieś i miasteczko*, red. Z. Kalinowski et al., Warszawa 1916, s. 101, ryc. nr 274, podaje, że jest to cerkiew w Werechaniach, natomiast w APL, ChKGK pod ryciną widnieje podpis, że jest to cerkiew w hrubieszowskim. Żadne informacje zawarte w tej pozycji nie pozwalają na uznanie prezentowanej na fotografii cerkwi za świątynię w Werechaniach. Być może Слободян dysponował innymi materiałami, które pozwoliły zidentyfikować tę cerkiew jako werechańską.

przyłączonej do parafii cerkwi głównej rachańskiej pw. św. Praksedy Męczennicy 10 czerwca 1813 r.³⁶. Obydwa źródła mówią zapewne o cerkwi, która była erygowana 20 lipca 1778 r., ponieważ we wcześniej wspomnianym inwentarzu, w części dotyczącej dokumentów cerkwi i jej funduszu, jest mowa m.in. o dwóch aktach erekcyjnych – jednym z 20 czerwca 1680 r. i drugim z 20 lipca 1778 r. Jak wynika z opisów, świątynia była niewielką budowlą o mocnych ścianach i solidnym dachu. Posiadała siedem okien zabezpieczonych żelaznymi kratami. Prowadziło do niej dwoje drzwi z „zamkami dobrymi, [osadzonych] na zawiasach z żelaza”³⁷. Tylko podłoga i sklepienie wymagały niewielkiej naprawy. O wiele gorzej,

36 *Ibidem*, k. 282.

37 *Ibidem*, k. 282v.

przynajmniej w 1811 r., wyglądało otoczenie świątyni, gdyż wizytator odnotował: „Parkan opadł, dzwonnica całkiem do upadku dąży, której ubodzy parafianie re-staurować nie są w stanie”³⁸. Jak pokazał o 2 lata późniejszy inwentarz, parafianie i kolator stanęli na wysokości zadania i doprowadzili do uporządkowania tere-nu wokół cerkwi. Rozpoczęli także budowę nowej dzwonnicy, która 10 czerwca 1813 r. jeszcze nie była ukończona. Plac dokoła świątyni, cmentarza i dzwonnicy został na nowo ogrodzony żerdziami³⁹.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności kościoła, oprócz okazałości bryły świątyni i jej uposażenia, jest także zasobność w sprzęty. Ogólnie rzecz biorąc, wśród akcesoriów religijnych możemy wyróżnić: naczynia liturgiczne – argenteria (kielich, patena, ampułki, puszki na komunikanty), obiekty stanowiące wyposażenie ołtarza (krzyż, świecznik, obrusy) oraz szaty liturgiczne. Stan wyposażenia cerkwi werechańskiej możemy prześledzić na podstawie XVIII- i XIX-wiecznych źródeł historycznych.

Pierwsza wzmianka o zaopatrzeniu cerkwi werechańskiej w akcesoria obrzędowe pochodzi z 1720 r.⁴⁰. Z naczyń liturgicznych wymieniono wówczas cynową puszkę *pro venerabili* z przykrywką⁴¹ oraz po dwa egzemplarze srebrnych kielichów, paten⁴², gwiazd⁴³ i łyżeczek⁴⁴. Pozostałe utensylia stanowiły: srebrna koronka, mosiężny lichtarz, dwa mosiężne trybularze⁴⁵, dwa antyminy⁴⁶, trzy korporały⁴⁷, dwadzieścia białych obrusów i chust, kitajkowa⁴⁸ zasłonka oraz dzwonek do elewacji.

38 *Ibidem*, k. 112.

39 *Ibidem*, k. 282.

40 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 54v.

41 Puszka *pro venerabili* – naczynie w kształcie kielicha do przechowywania chleba eucharystycznego. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001, s. 92.

42 Patena (dyskos) – jest to złoty, pozłocony lub wykonany z innego drogiego metalu mały talerzyk, na którym kapłan kładzie chleb eucharystyczny (prosoforę). Dyskos powinien mieć nóżkę, która pomaga przetranszować chleb eucharystyczny ze stołu ofiarnego (proskomidyjnyka) na Święty Ołtarz. Podczas obrzędu przygotowania darów ofiarnych symbolizuje żłóbek betlejemski, jak również pojednanie i zjednoczenie wszystkich ludzi wierzących w Jezusa. Zob. *Ibidem*, s. 79.

43 Gwiazda (asteriskos, zwiezdica) – są to dwa metalowe łuki, które połączone tworzą formę krzyża greckiego. Symbolizuje gwiazdę betlejemską, która doprowadziła do Chrystusa trzech mędrców ze Wschodu. Stawia się ją na dyskosie (symbolu żłóbka). Drugą funkcją gwiazdy jest oddzielenie leżącego na dyskosie chleba eucharystycznego od pokrowców, którymi nakrywa się dyskos. Zob. *Ibidem*, s. 15.

44 łyżeczka – zwana w liturgicznych księgach lawyną, służy do udzielania wiernym Komunii Świętej. Ma być wykonana z tego samego materiału, co kielich i dyskos. Symbolizuje kleszcze, którymi Serafin wziął żarzący się węgiel z ołtarza Bożego i oczyścił nim usta proroka Izajasza. Podobnie kapłan przy pomocy łyżeczki udziela wiernym Komunii Świętej i oczyszcza ich grzechy. „Przenajświętsze Ciało i Krew Pańska, niejako żarzący się węgiel, oczyszcza ciało i duszę tych, którzy wierzą w naukę Chrystusa” – są to słowa z modlitwy na poświęcenie łyżeczki liturgicznej. Zob. *Ibidem*, s. 59.

45 Trybularz – kadzielnica. Zob. *Ibidem*, s. 113.

46 Antyminy – jedwabna lub płócienna chusta, przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do grobu, rozkładana na preściele (najświętsze miejsce na ołtarzu cerkwi) do sprawowania Eucharystii. Zob. *Ibidem*, s. 12–13.

47 Korporał – lniane płótno, na którym w czasie mszy świętej stoją kielich i patena z hostią. Zob. *Ibidem*, s. 53.

48 Kitajka – cienka, dość gęsta, gładka tkanina jedwabna o splocie płóciennym, jednobarwna lub mieniąca się. Najprostsza i najpospolitsza z tkanin jedwabnych. Wyrabiana na Wschodzie, w XVII w. importowana do Polski z Turcji. Za panowania Stanisława Augusta wytwarzana w Gdańsku. Zob. I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*

Dzięki kolejnym źródłom możliwe jest prześledzenie zmian, jakie zachodziły zarówno w ilości, jak i w jakości wyposażenia cerkwi. W 1743 r. dostrzegalny jest wpływ synodu zamojskiego w postaci pojawienia się w cerkwi czterech ołtarzy i czterech płóciennych chorągwi. Na tradycje wschodnie wskazywał natomiast brak ławek, konfesjonałów, ambony i chóru muzycznego. Nabyto wówczas także dwa drewniane lichtarze, dwie zasłonki na obrazy, dzwonek do elewacji oraz drewniany krzyż do procesji. Odnotowano jednak również ubytki w wyposażeniu cerkwi, które mogły być skutkiem – jak wspomniano wcześniej – dość częstych kradzieży. Potwierdzeniem tej tezy może być poniekąd fakt, że w większości zniknęły przedmioty cenne, w tym co najmniej jeden srebrny kielich z pateną, dwie srebrne gwiazdy, dwie łyżeczki oraz mosiężny trybularz. Zmniejszyła się także do dwunastu liczba obrusów i chust, jednak w tym przypadku nie wynikało to z grabieży, a raczej ze zwykłego zużycia tych akcesoriów⁴⁹.

Z protokołu powizytacyjnego z 1761 r. dowiadujemy się, że w świątyni przybyło wiele drogich naczyń liturgicznych. Wizytator wymienił srebrną puszkę połączaną w środku i taki sam kielich z pateną. Z rzeczy, których dotychczas nie było na wyposażeniu cerkwi, wymieniono cynową miernicę⁵⁰, cynowy półmisek, dwie cynowe i cztery mosiężne koronki, trzy sznurki koralu i parterową sukienkę⁵¹ w srebrne kwiaty na posągu Najświętszej Marii Panny. Przybyły także inne akcesoria: kolejny dzwonek do elewacji, antymins i zasłonka⁵². Jak już powyżej kilkakrotnie zaznaczono, świątynia była dość często okradana, o czym wizytator napisał w 1761 r.

Ostatnie dane dotyczące wyposażenia tej świątyni pochodzą z inwentarza, który został sporządzony 10 czerwca 1813 r. Być może zmiana miejsca przechowywania sprzętu spowodowała, że w cerkwi pojawiły się cenniejsze naczynia, takie jak: połączone od wewnątrz trzy kielichy z patenami, posrebrzana mosiężna łyżeczka, cztery cynowe lichtarze, cynowa tacka, dwa lustra i miedziany kociołek na wodę święconą. Z innych przedmiotów wymieniono trzy stare chorągwie, szesnaście malowanych lichtarzy, krzyż procesyjny, dwa małe krzyże, cztery cienkie korporały, cztery obrusy ordynaryjne⁵³, nieokreśloną ilość tuwalni z lnianego płótna⁵⁴, cztery firanki, pięć ręczników do wycierania rąk oraz sukienkę na posągu Matki Bożej⁵⁵. Ciekawostką jest także występowanie wśród akcesoriów świątynnych umbraculum (parasol zapewniający cień), którego wcześniej nie było ani

Warszawa 1999, s. 87.

49 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 265.

50 Miernica – pojemnik na specjalny wonny olej – mirrę, sporządzany z wielu aromatycznych składników, stosowany przy bierzmowaniu. Zob. A. Markunas, T. Uczytel, *op. cit.*, s. 62.

51 Parterowa tkanina – wyrób jedwabny o kwiatowym wzorze. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 133.

52 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 495.

53 Płótno ordynaryjne (mendelkowe) – płótno wyrabiane z cienkiej przędzy jedwabnej splotem skośnym lub jego pochodnymi, posiadające ozdobną fakturę, najczęściej o motywach geometrycznych, tanie, importowane ze Wschodu. Od ok. 1768 r. wyrabiane w persjarni grodzieńskiej na wzór pasów i zwojów tureckich. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 114.

54 Tuwalnie (towalnie) – rodzaj szerokiego ręcznika. Zob. *Ibidem*, s. 185.

55 APL, ChKGK, sygn. 139, k. 282.

w Werechaniach, ani w innych zbadanych cerkwiach dekanatu tyszowieckiego i tomaszowskiego⁵⁶.

Ważne miejsce w wyposażeniu cerkwi zajmowały bogato zdobione szaty liturgiczne, czyli oficjalne stroje dla celebransów i ich pomocników (alba z paskiem, ornat, komża, sutanna, stuła, kapa itp.)⁵⁷. Do wykonania tych najbardziej reprezentacyjnych i eksponowanych ubiorów używano jedynie najcenniejszych materiałów. W przypadku cerkwi w Werechaniach zachowały się cztery informacje o strojach liturgicznych z lat 1720–1813⁵⁸. Źródła skupiają się głównie na aparatach, których ilość oscylowała od dwóch do pięciu. Wśród nich był grubrynowy czerwony z tureckiego materiału⁵⁹, kamkowy niebieski⁶⁰, kałamajkowy w kwiaty⁶¹, kamlotowy stary⁶², moskiewski adamaszkowy⁶³, perłowy stary ze wszystkim (kompletny), adamaszkowy czerwony, adamaszkowy niebieski, półsukienkowy niebieski, łyczakowy żałobny⁶⁴, biały parterowy w kwiaty, ze złotymi galonami⁶⁵, czerwony barchanowy z białą kapą⁶⁶, biały z krzyżem materiałowym, w różne czerwone paski, żałobny oraz czerwony z nieokreślonego materiału (zaznaczono, że zepsuty, niezdatny do wykorzystania w czasie nabożeństw). Z innych utensyliów wymieniono: od czterech do pięciu alb wykonanych z cienkiego lnianego płótna, dwie stuły, dwa wełniane paski i cztery humerały⁶⁷ z adamaszkowego

56 Chodzi o cerkwie w Gródku, Żernikach, Nabrożu, Łaszczowie, Rachaniach, Pienianach, Hopkiem, Tyśzowcach, Podlodowie i Grodyślavicach.

57 W tradycji bizantyjskiej wyróżnia się 5 kolorów szat liturgicznych: białą (srebrną) – symbolizującą świątość Bożej Chwały i oświecenie umysłu, używaną w czasie największych świąt (np. Paschy – Zmartwychwstania Pańskiego); żółtą (złotą) – symbolizującą aniołów, najczęściej wykorzystywaną w ciągu roku liturgicznego; czerwoną – symbolizującą szatę, w którą był ubrany Chrystus przed Piłatem oraz krew męczenników, to kolor właściwy dla okresu Wielkiego Postu i uroczystości pogrzebowych; niebieską – używaną podczas świąt maryjnych; zieloną – stosowaną raz w roku podczas Zesłania Ducha Świętego. Zob. B. Snela, *Kolory liturgiczne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. B. Migut, A. Szostek, R. Sawa, K. Gwóźdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2002, t. 9, kol. 385–386.

58 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 54v; sygn. 107, k. 265; sygn. 110, s. 495; sygn. 139, k. 282.

59 Grogrin (grobrin, grogrin, grubryn, grygron) – jedwabna tkanina z grubej przędzy importowanej z Turcji i Niemiec w XVI–XVII w. Turecczyzna – tkanina przetykana złotą lub srebrną nicią. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 65, 191.

60 Kamka – tkanina z aksamitnym wzorem na złotym tle, wytwarzana w Persji i w Azji Środkowej. Zob. *Ibidem*, s. 79.

61 Kałamajka – wzorzysta tkanina z najgorszej wełny chesankowej, tkana w pasy lub drukowana we wzory kwiatowe. Zob. *Ibidem*, s. 78.

62 Kamlot (czamlet, kamlet) – cienka, rzadka tkanina z szorstkiej wełny chesankowej gorszego gatunku, tkana splotem płóciennym. W średniowieczu robiona była z wełny koziej i wielbłądziej. Później na Zachodzie tkano ją czasem na osnowie jedwabnej, lnianej, a nawet konopnej. W Polsce znana od XIV w. Zob. *Ibidem*, s. 79.

63 Moskiewska robota – określenie prostokątnego, czyli prostego kroju. Zob. *Ibidem*, s. 118.

64 Łyczak – wzorzysta tkanina konopna wysokiej jakości, tkana w pasy, farbowana lub drukowana w żywych kolorach. Wytwarzana w Polsce w XVIII w. dla naśladownictwa droższych tkanin jedwabnych odzieżowych i obciowych. Zob. *Ibidem*, s. 109.

65 Galon – wyrób pasamoniczny w formie gładko lub wzorzystej tkaney, rzadziej plecionej taśmy, wykonanej z nitki jedwabnych, bawełnianych i metalowych. Od XVII w. szerszy galon miał także motyw roślinny. Zob. *Ibidem*, s. 60.

66 Barchan – miękka tkanina półwełniana, lniano-bawełniana lub bawełniana, rzadziej czysto wełniana, grubsza od flaneli, o splotcie skośnym, ewentualnie atlasowym, lewostronnie drapana, barwiona w żywe kolory lub drukowana. Zob. *Ibidem*, s. 19.

67 Humerał – biała lniana chusta, niekiedy z kapturem, okrywająca szyję i ramiona księdza, wkładana pod alba. Zob. A. Markunas, T. Ucztiel, *op. cit.*, s. 41.

płótna. Jak wynika z powyższego wyliczenia, w przypadku aparatów notowana była nie tylko ich ilość i jakość, ale wymienione są również materiały, z jakich stroje te były wykonane, zdobienia oraz sposoby ich wykorzystania.

Niezbędnym elementem wyposażenia każdej świątyni, oprócz argentariów i szat liturgicznych, były także księgi liturgiczne, według których odprawia się nabożeństwa oraz sprawuje sakramenty zgodnie z wyznawaną wiarą. Obok ksiąg liturgicznych występują tzw. książki pobożne, które zawierają z kolei modlitwy i nabożeństwa prywatne.

Jak pokazuje tabela 1., przynajmniej w XVIII w. ilość ksiąg cerkiewnych była dość stała. Zmiany w tym zakresie nastąpiły przed 1813 r. (czyli w okresie, kiedy cerkiew była jednostką filialną), ponieważ wówczas z inwentarza ubyły służebnik wileński i trefolój, a przybyły dwa mszały – wielki i mały. Należy zaznaczyć także, że poza apostołem, który był pisany ręcznie, reszta ksiąg była drukowana. Warto również wspomnieć, że we wspomnianym źródle oprócz ksiąg cerkiewnych wymieniono także dokumenty znajdujące się w świątyni, tj.: akty erekcyjne cerkwi z 20 czerwca 1680 i 20 lipca 1778 r., trzy protokoły wizytacji z lat 1722, 1761 i 1780, inwentarz cerkwi z roku 1786 oraz specyfikacje jej funduszu z lat 1788 i 1798⁶⁸.

Uposażenie duchowieństwa

Podstawę uposażenia duchowieństwa stanowiły majątki beneficjalne, z którymi związane były także serwituty. Beneficja plebańskie składały się z ziemi uprawnej, łąk, ogrodów, czynszów, najmu domów, propinacji, mesznego, stołowego i dziesięcin (iskopu)⁶⁹. Uzupełnieniem były wcześniej wspomniane serwituty, czyli wolny wyrąb drewna w lasach na opał i budowę, połów ryb oraz korzystanie z pastwisk. Ważnym źródłem dochodów duchowieństwa były opłaty *iura stolae*⁷⁰. Ten ostatni rodzaj świadczeń prowadził jednak do pewnych nadużyć, które polegały na naliczaniu przez kapłanów wygórowanych należności. Aby uniknąć takiej sytuacji, w Kościele były powszechnie stosowane taksy opłat *iura stolae*⁷¹. Największy dochód duchowieństwa stanowiły jednak dziesięciny (snopowa i pieniężna)⁷².

Z upływem czasu ilość ziemi stanowiącej uposażenie plebana ulegała pewnym wahaniom. Część uposażenia była tracona, a drogą różnych legatów i spadków

68 APL, ChKGK, sygn. 139, k. 282–282v.

69 Meszne – rodzaj daniny rocznej, składanej przez parafian proboszczowi w formie czynszu pieniężnego lub w naturze (zapewne zobowiązującej go do odprawiania mszy). Stołowe – rodzaj czynszu płaconego proboszczowi od domów. Zob. A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa–Kraków 1979, s. 126, 186. Iskop – danina oddawana w zbożu. Zob. J. Kość, *Słownictwo regionalne w XVII–XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, „Studia Językoznawcze” 1988, t. 13, s. 73.

70 Szerzej na temat *iura stolae* zobacz: M. Karbownik, *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285–1918*, Lublin 1995.

71 W 1818 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała taksy wysokości opłat *iura stolae*. Ich wysokość była zależna od jednej z trzech klas, na jakie zostali podzieleni parafianie w zależności od wielkości posiadanego majątku, APL, ChKGK, sygn. 604, s. 438–439.

72 J. Półwiartek, *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI–XIX wieku*, Rzeszów 1974, s. 93.

Tab. 1. Księgi w cerkwi werechańskiej

Nazwa księgi	Rok odnotowania			
	1720	1743	1761	1813
ewangelia	x	x	x	x
słuźebnik wileński ⁱ	x	x	x	
słuźebnik lwowski	x			
trebnik wielki ⁱⁱ	x	x	x	x
trefołoj ⁱⁱⁱ	x	x	x	
oktoich ^{iv}	x	x	x	x
triody <i>cwietnaja i postnaja</i> ^v	x	x	x	x
psalterz ^{vi}	x	x	x	x
klucz do kazania	x	x	x	
apostoł ^{vii}	x	x	x	x
mszał wielki ^{viii}				x
mszał mały				x
Razem	10	9	9	8

ⁱ Słuźebnik – księga przeznaczona dla diakonów i prezbiterów Kościoła wschodniego, zawiera porządek nabożeństw i krótkie uwagi dla chóru lub psalmisty. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 100.

ⁱⁱ Trebnik – zbiór modlitw okazjonalnych i rytuałów towarzyszących posługom religijnym w Kościele wschodnim. Zawiera porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw. Zob. *Ibidem*, s. 112.

ⁱⁱⁱ Trefołoj (minieja prazdnicznaja) – książka cerkiewna zawierająca wybór tekstów formularzy świątecznych większych świąt wyjętych z minei miesięcznej. Zob. O. Narbutt, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979, s. 128.

^{iv} Oktoich – księga zawierająca materiał liturgiczny przeznaczony dla chóru i psalmisty podczas nabożeństw w cerkwi w ciągu tygodnia oraz w ciągu roku według ośmiu tonacji śpiewu liturgicznego w cyklu ośmiotygodniowym. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 73–74.

^v Triody *postnaja i cwietnaja* – ogólna nazwa księgi liturgicznej w Kościele wschodnim, zawierającej porządek nabożeństw świąt ruchomych. *Postnaja* zawiera części zmienne liturgii godzin okresu przedpościa i Wielkiego Postu, do Wielkiej Soboty. *Cwietnaja* zawiera zmienne części liturgii godzin okresu paschalnego do Niedzieli Wszystkich Świętych. Zob. B. Pańczuk, *Księgi Liturgiczne*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Gózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2004, t. X, kol. 110.

^{vi} Psalterz – część księgi liturgii zawierająca psalmy, podzielona na różne dni i pory dnia w cyklu czterotygodniowym. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 92.

^{vii} Apostoł – księga zawierająca dzieje i listy apostołów. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 13.

^{viii} Mszał – księga liturgiczna zawierająca stałe i zmienne modlitwy celebransa w czasie mszy św., A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 65.

Zródło: Opracowanie własne na podstawie: APL, ChKGK, sygn. 101, k. 54v; sygn. 107, k. 265; sygn. 110, s. 495; sygn. 139, k. 282–282v.

dochodziły niejednokrotnie nowe nadania. W pierwszym rządzie znaczne zmiany w tej kwestii następowały na skutek upadku niektórych sąsiednich parafii. W takich sytuacjach zazwyczaj beneficjum było przejmowane przez jednego z sąsiednich plebanów, który obejmował także administrację nad wakującym kościołem. Z kolei w efekcie wspomnianego przejęcia przez plebana beneficjów należących do świątyń, które stały się filiami, następował wyraźny wzrost uposażenia poszczególnych zarządców parafii.

Niestety, nie znamy pierwotnego uposażenia plebanów werechańskich, a pierwsza informacja o beneficjum parocha pochodzi z 1720 r.⁷³. Wizytujący wówczas parafię bardzo ogólnikowo przedstawił fundusz cerkiewny. Według niego paroch użytkował półłanek gruntu ornego, na który składały się trzy kawałki pola. Pierwszy z nich położony był przy granicy z wsią Podhorce, drugi przy granicy z wsią Żwiartówek, trzeci zaś między polami gromadzkimi. Proboszcz posiadał ponadto dwa kawałki łąki: pierwszy przy plebanii, a drugi na błotach, oraz ogród, na którym stała plebania. Paroch pobierał także dziesięcinę od parafian w wysokości pół kopy z ćwierci gruntu.

Więcej szczegółów dotyczących uposażenia plebana znajduje się w protokole wizytacji z 1743 r.⁷⁴. Oprócz potwierdzenia zapisów zawartych w poprzednim źródle znajdują się w nim także informacje o wielkości gruntu ornego i łąki. Obszar pola został określony na podstawie ilości wysianego na nim zboża, natomiast powierzchnia łąki według liczby kosiarzy, którzy mogli ją wykosić od wschodu do zachodu słońca⁷⁵. Według wizytatora na polu można było zasiać tylko 5 korców miary tomaszowskiej żyta⁷⁶, ponieważ reszta pola za „antecessorów pozarastała”. Z kolei łąka naprzeciw plebanii „bywała na sześciu kosiarzy, a teraz woda ze stawu te wszystkie łąki zalała”. Takiej samej wielkości była łąka za wsią Niemirów, na nieokreślonym Wozdziaku. Z relacji wizytatora można wnioskować, że grunty orne były słabej klasy, co potwierdza zapis: „Fundusze cerkwi [są] szczupłe, a [ziemie] bardzo nieużyteczne, bo się tam tylko żyta i owsa po trochu rodzi, ile [się może urodzić] na piasku i ile”⁷⁷.

Dopełnienie powyższych informacji zawiera „Inwentarz cerkwi werechańskiej przyłączonej do parafii cerkwi głównej rachańskiej pw. św. Praksedy Męczennicy z 10 czerwca 1813 r.”⁷⁸. Według tego źródła do cerkwi należało 20 mórg i 1562 sążnie gruntów ornych, a wszystkie gleby były piaszczyste⁷⁹. Łąki zajmowały powierzchnię 8 mórg i 579 sążni, z czego 811 sążni zarosło lasem, który „bywa ścinany na pożytek plebanii”. Ponadto do parafii należały ogród, na którym stały plebania i zabudowania ekonomiczne, oraz położony za pasieką ogródek z sadkiem. Razem grunty te miały obszar jednej morgi i 1306 $\frac{2}{3}$ sążni. Oprócz wspomnianego wyżej funduszu z gruntu i łąk paroch pobierał także *iura stolae* i dziesięcinę z parafii w wielkości ok. 48 kop zboża. Ponadto na uposażeniu parafii był nieokreślonej wielkości las, z którego korzystał paroch „na potrzebę i wygodę swojej plebanii”.

73 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 54v.

74 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 265.

75 Podobnie jako ilość dni orki była określana powierzchnia pola ornego. Liczono, ilu dni potrzebował jeden oracz na zaoranie pola, pracując od wschodu do zachodu słońca. Szerzej zobacz: J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005, s. 182–183.

76 Korzec – polska przedrozbiorowa jednostka miar pojemności ciał sypkich. 1 korzec = 120,605 litra. Zob. I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, cz. 1, Warszawa 1967, s. 42. Niestety, w literaturze przedmiotu nie określono pojemności korca tomaszowskiego, można się jedynie domyślać, że nie odbiegał zbyt od korca polskiego.

77 APL, ChKGK, sygn. 139, k. 112.

78 *Ibidem*, k. 282v.

79 W tym okresie w Królestwie Polskim obowiązywał system miar zwany nowopolskim. Morga liczyła 0,56 ha, sążeń 172,8 cm. Zob. J. Szymański, *op. cit.*, s. 173–174.

Plebania i zabudowania ekonomiczne

Dom, w którym mieszkał pleban (proboszcz), nazywał się plebanią. Był to obiekt zwykle znajdujący się w pobliżu świątyni, który zmieniał swoich mieszkańców albo posesorów zgodnie z tym, jak zmieniali się kolejni zarządcy parafii. Nie wiadomo, kiedy powstała pierwsza plebania i budynki plebanalne w Werechaniach. Można się jedynie domyślać, że nastąpiło to wówczas, kiedy zbudowano pierwszą cerkiew lub niewiele później. W tamtych czasach plebanie ulegały często zniszczeniu z powodu upływu czasu, pożarów i innych zdarzeń losowych. Duży wpływ na taki stan rzeczy miał także nietrwały materiał – najczęściej drewno lub chrust, z jakiego były zbudowane.

Pierwsza, bardzo enigmatyczna informacja o plebanii w Werechaniach, ograniczająca się do zapisu: „Ogród, na którym plebania stoi”, znajduje się w protokole wizytacji tej parafii z 1720 r.⁸⁰. W kolejnym dokumencie, o 23 lata późniejszym, znajduje się więcej danych na temat probostwa. Źródło z 1743 r. opisuje plebanię drewnianą, w której znajdowały się: biała izdebka, piekarnia i przybok⁸¹. Trzeba nadmienić, że wizytator nie określił, czym był ów przybok, jednak można się domyślać, że było to pomieszczenie dobudowane do budynku plebanii. Z zabudowań gospodarczych wymieniono stodołę, oborę, szopę, stajnię i chlewy. Pomieszczenia te wykonano z chrustu, a w chwili wizytacji były – jak to zauważył wizytator – „przyrujnowane”⁸². W 1811 r. zarówno plebania, jak i budynki gospodarcze znajdowały się w tak fatalnym stanie, że proboszcz mieszkał w odległych o pół mili Grodysławicach⁸³.

Więcej szczegółów dotyczących obiektu mieszkalnego i budynków ekonomicznych dostarcza „Inwentarz cerkwi werechańskiej przyłączonej do parafii cerkwi głównej rachańskiej pw. św. Praksedy Męczennicy z 10 czerwca 1813 r.”⁸⁴. Według tego źródła plebania składała się z izby i alkierza, które były wykonane z „dobrego drzewa”, a także z piekarni i spiżarni z „nadpsutego drzewa”⁸⁵. Budynek posiadał dwoje drzwi na zawiasach i nieokreśloną przez dokonującego spis liczbę okien. Wiemy jedynie, że okna w spiżarni wciąż były wybijane (należy rozumieć, że przez złodziei), a jedna z okiennic była okuta żelazem. Wewnątrz plebanii znajdowały się: zepsuty piec, stół i trzy ławeczki. Z zabudowań gospodarczych

80 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 54v.

81 Biała izba – było to pomieszczenie reprezentacyjne, służące tylko celom mieszkaniowym. W izbie nie było pieca, przechowywano w niej odświętne ubrania i cenne przedmioty. Zob. *Wielka encyklopedia Polski*, t. 4, red. M. Karolczuk-Kędzińska, Kraków 2004, s. 86. Zob. także: A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, t. 1, Warszawa 1990, s. 466–467; Z. Gloger, *op. cit.*, t. 2, s. 277.

82 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 265.

83 Miało to miejsce w czasie wizytacji dekanatu tomaszowskiego przez Jana Panasińskiego – dziekana tomaszowskiego i parocha grodysławickiego. Zob. APL, ChKGK, sygn. 139, k. 112.

84 *Ibidem*, k. 282v.

85 Alkierz, komora – niewielka dobudówka w narożniku budowli, wysunięta przed ściany zewnętrzne, zwykle wzniesiona na planie kwadratu i przykryta osobnym dachem. Alkierze były zazwyczaj pozbawione okien, służyły jako sypialnie lub składziki. Na wsi alkierzami nazywano również przybudówki do składowania ziarna, przechowywania ubrań, cenniejszych naczyń, żywności i bielizny. Zob. *Wielka encyklopedia Polski*, t. 1, red. M. Karolczuk-Kędzińska, Kraków 2004, s. 37. Alkierz – pokoi, narożnik. Komora – izba bez pieca. Zob. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 3, 251.

wymieniona została wozownia i stajnia, obie wykonane z dylów i przykryte jednym dachem⁸⁶. Do obydwu pomieszczeń prowadziły oddzielne drzwi. Wśród innych obiektów wymieniono natomiast szopę, stodołę, oborę w kwadrat, komorę oraz spichlerz. Budynki te były wykonane po części z drewna, a po części z chruštu. Jak zaznaczył wizytator, wszystkie budynki wymagały naprawy. Co prawda kolejni wizytatorzy ani razu nie wymienili kurnika dla ptactwa domowego, lecz można być pewnym, że takowy istniał; trudno bowiem sobie wyobrazić gospodarstwo wiejskie bez kur, kaczek czy też gęsi.

Duszpasterstwo

Wśród duchowieństwa parafialnego naczelną pozycję zajmował proboszcz, stojący na czele kościoła parafialnego i będący jednocześnie zarządcą parafii. Decydujący wpływ na wybór plebana mieli w tamtym czasie kolatorzy kościołów parafialnych, którzy przedstawiali kandydata biskupowi⁸⁷. Biskup kandydata instytuował, a odpowiedni dziekan wprowadzał na urząd. Proboszcz był w parafii prawnie zatwierdzonym, stałym, trudno usuwalnym duszpasterzem. Pod jego zarządkiem znajdował się także majątek parafialny. Podlegali mu pozostali duchowni działający przy kościele parafialnym. Tę grupę duchowieństwa parafialnego stanowili wikariusze⁸⁸ i koadiutorzy⁸⁹. W XIX w. na koadiutora i wikariusza używano również określenia кооператор ('kooperator')⁹⁰. Duchowni ci po otrzymaniu święceń kapłańskich podejmowali pierwszą pracę w charakterze pomocników rządców świątyni. Angażowani byli przez proboszczów, którzy ze względu na podeszły wiek lub stan zdrowia nie mogli podołać swym duszpasterskim obowiązkom i byli ich najbliższymi współpracownikami. Kooperatorów utrzymywano wyłącznie z prowizji plebanów, dlatego to parochowie ustalali wysokość pensji należnej wikariuszom i koadiutorom. Ze względu jednak na stałe zmniejszanie się liczby duchowieństwa unickiego ilość takich pomocników była zazwyczaj niewielka, a okres ich pracy krótki, wynoszący najczęściej od kilku miesięcy do jednego, dwu, rzadko kilku lat.

W przypadku cerkwi w Werechaniach ustalono pięciu duchownych zarządzających tą parafią. Pierwszym odnotowanym w źródłach proboszczem był ks.

86 Dyl, bal – drewno tarte lub ciosane, grubości 50–100 mm. Zob. B.M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, [w:] *Miejsce i rola Kościoła...*, op. cit., s. 325.

87 Kolator, *collator* – patron sprawujący aktualnie opiekę materialną nad cerkwią, posiadający prawo opiniowania kandydatów na proboszczów. Zob. *Ibidem*, s. 337.

88 Wikariusz, *vicarius* – zastępca działający w czymś imieniu. Zob. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 989. W języku słoweńskim: *vikar, pomožni duhovnik* ('ksiądz pomocniczy'). Zob. F. Vodnik, *Słownik polsko-słoweński*, Lublana 1977, s. 1030.

89 W języku łacińskim *coadiutor* (koadiutor) to współpracownik, pomocnik. Zob. A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań–Warszawa–Lublin 1958, s. 116. „W szczególności Koadiutor, którego osoba duchowna dla podeszłości wieku, lub dla starości przybiera, wyznaczając po śmierci swojej następcą na urządzie”. Zob. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 6, Lwów 1860, s. 390.

90 *Słownik polsko-cerkiewnosłowiański-ukraiński Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku*, oprac. J. Dzen-dzeliwski, Warszawa 1997, s. 107, 326.

Teodor Tyski, który podczas wizytacji w 1720 r. miał 70 lat⁹¹. Kolejnym wspomnianym parochem był wymieniony w 1743 r. 30-letni wówczas Jakub Stankiewicz⁹². Niestety, źródła nie podają, czy pełnił on funkcję plebana bezpośrednio po Tyskim, czy też przejął parafię po innym duchownym. Podobnie wygląda sytuacja z odnotowanym w 1761 r. Bazylim Bazylewiczem⁹³. Odnosnie tego ostatniego wiemy, że zmarł 26 lipca 1780 r., a 5 września 1780 r. beneficjum objął Jan Puchiewicz⁹⁴. O ostatnim wspomnianym w źródłach parochu werechańskim – Janie Panasińskim – wiemy jedynie tyle, że zmarł przed 1813 r.⁹⁵.

Podstawowym obowiązkiem duszpasterskim było odprawianie nabożeństw cerkiewnych i udzielanie posług religijnych (chrzty, śluby, grzebanie zmarłych, spowiedź). Ważnym elementem pracy księdza było nauczanie prawd wiary grekokatolickiej, co sprowadzało się do niedzielnego i świątecznego odmawiania pacierza i katechizacji ludu. Plebani byli zarządcami majątku parafialnego. Ponadto do ich obowiązków należało prowadzenie akt stanu cywilnego, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich, a także dawanie wiernym przykładu moralnego prowadzenia się i wzorców chrześcijańskiego życia. Z reguły duchowni wypełniali te powinności w sposób prawidłowy, zgodnie z zasadami Cerkwi, chociaż zdarzały się odstępstwa w tym zakresie.

Niestety, nie dysponujemy zbyt bogatym materiałem źródłowym mówiącym o pracy duszpasterskiej księży w parafii Werechanie. Pierwsza, a zarazem ostatnia wzmianka na ten temat znajduje się w dekreście powizytacyjnym z 1761 r.⁹⁶. Dzięki niej wiemy, że pleban prowadził „naukę duchową co święta i niedziele po mszy, a katechizm [studiował z wiernymi] po obiedzie”. Dzięki protokołowi wiadomo także, że nie wszyscy parafianie z tej edukacji korzystali, skoro kontrolujący parafię ks. Maksymilian Ryłło pod karą kanoniczną zabronił plebanowi udzielania ślubu osobom „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary świętej [i] katechizmu”. Hierarcha odwiedzający parafię nie był zadowolony z proboszcza i po wizytacji polecił mu od niedzieli po Bożym Ciele odbyć ośmiodniowe rekolekcje w klasztorze księży komunistów w Rachaniach.

Wierni

Istotnym czynnikiem mającym wpływ na jakość funkcjonowania parafii jest liczba wiernych, którzy ją tworzą. Niestety, dane dotyczące grekokatolików w omawianej parafii są bardzo ubogie. Pierwsze, bardzo ogólnikowe, znajdują się w protokole wizytacji z 1720 r., gdzie zaznaczono, że parafia obejmowała swoim zasięgiem unitów w Werechaniach⁹⁷. Pozostałe protokoły są nieco dokładniejsze, choć również one nie podają ilości wiernych i ograniczają się jedynie do określenia

91 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 54v.

92 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 265.

93 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 495.

94 APL, ChKGK, sygn. 636, s. 732, 820.

95 APL, ChKGK, sygn. 139, k. 282v.

96 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 495.

97 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 54v.

liczby osób „sposobnych do spowiedzi”. Pierwszy taki protokół powizytacyjny – z 1743 r. – informuje, że w parafii było ok. 20 wiernych⁹⁸. Nieco lepiej sytuacja przedstawiała się w 1761 r., kiedy to podczas wizytacji doliczono się „około 60 ludzi [sposobnych] do spowiedzi”⁹⁹. Z kolei w ostatnim tego typu źródle, sporządzonym w 1811 r., wizytujący doliczył się tylko 18 wiernych¹⁰⁰. Wykaz wiernych przystępujących do poszczególnych sakramentów nie pozwala nam na określenie liczby parafian, ale może dostarczyć podstawowych informacji o stanie i dynamice zaludnienia parafii, a także umożliwić poznanie jej struktury demograficznej. Jednakże wyciąganie na tej podstawie wniosków na temat liczby wiernych w parafii jest nie do końca pewne i może prowadzić do dużych nieścisłości. Mając tego typu dane i chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych, należy (za Cezarym Kukło) do komunikujących doliczyć co najmniej 25% wiernych, gdyż szacunkowo tyle było dzieci młodszych¹⁰¹. Wykorzystując tę metodę, można wyliczyć, że w 1743 r. w Werechaniach było ok. 25 parafian, w 1761 r. – 75, a pół wieku później tylko ok. 23.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się jej poziomu religijnego i moralnego. Niestety, w przypadku omawianej parafii niedostatek źródeł nie pozwala na określenie stanu religijności tamtejszej wspólnoty.

Zakończenie

Parafia unicka w Werechaniach funkcjonowała przez co najmniej 200 lat. W ciągu pierwszych lat istnienia otrzymała ona niezbędne podstawy ekonomiczne i zgromadziła wyposażenie umożliwiające odprawianie obrzędów. Paramenty liturgiczne były wymieniane i uzupełniane, a mimo to ich ilość i jakość była często przyczyną trosk wizytujących parafię duchownych.

Niewiele można powiedzieć na temat warunków mieszkaniowych parochi oraz o budynkach ekonomicznych, zwłaszcza w XVII i XVIII w. Szczególnie trudne jest określenie liczby wiernych, ponieważ wizytujący parafię nie badali szczegółowo tego zagadnienia, kontentując się jedynie pobieżnymi wyliczeniami.

Na podstawie źródeł zidentyfikowano pięciu proboszczów zarządzających parafią, lecz nie udało się określić dokładnie czasu sprawowania przez nich funkcji. Niestety, ze względu na luki w dokumentach nie odtworzono pełnej obsady zarządców parafii.

Kończąc, należy zaznaczyć, że niniejszy artykuł nie wyczerpuje w pełni tematu, a dalsze badania na pewno pozwolą na poszerzenie wiedzy dotyczącej funkcjonowania cerkwi unickiej w Werechaniach.

98 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 265.

99 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 495.

100 APL, ChKGK, sygn. 139, k. 112.

101 C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74.

The Uniate Parish at Werechanie

The study presents an outline of the 200-year history of the St. Praxed Praskevi Uniate parish at Werechanie. The article first defines the geographical situation of the parish, its size and position in the organizational structures of the Church. On the basis of analysis of post-inspection records by Chełm bishops, the paper presents the appearance of the church at Werechanie and its church equipment. Five local priests were identified and the benefice of the parish priests was characterized. The next part of the article describes the living quarters and outbuildings. An approximate number of the congregation was also determined and the number of the parishioners who received sacraments until 1811 was given.